

PERUBAHAN KEDUDUKAN MASYARAKAT MELAYU BRUNEI DALAM BANCII PENDUDUK DI SABAH (1891-2010): SATU TINJAUAN AWAL *Changes in the Position of Brunei's Malay Community in the Population Census in Sabah (1891-2010): A Preliminary Survey*

MAIZATUL IZZAH ROSLE¹
DG. JUNAIDAH AWANG JAMBOL¹

*Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah
Jalan UMS, 88400 Kota Kinabalu, Sabah
¹maizatulizzah97@gmail.com,
²djunaidah@ums.edu.my*

Dihantar: 20 Jun 2022 / Diterima: 20 Ogos 2022 / Diterbit: 21 Disember 2022
DOI: <https://doi.org/10.51200/jba.v7i1.4126>

Abstrak

Artikel ini membincangkan perubahan kedudukan masyarakat Melayu Brunei dalam banci penduduk dari tahun 1891 sehingga tahun 2010. Artikel ini juga mengupas sejauh mana kedudukan masyarakat Melayu Brunei dalam banci penduduk semasa zaman pentadbiran penjajah iaitu British North Borneo Chartered Company (BNBC), Kolonial British dan Sabah selepas merdeka. Artikel ini turut membincangkan tentang perubahan status kedudukan masyarakat Melayu Brunei dalam banci penduduk bermula daripada laporan banci pertama yang dikeluarkan oleh penjajah pada tahun 1891 sehinggalah tahun 2010. Perbincangan ini juga akan memperlihatkan perbandingan dan perubahan status kedudukan masyarakat Melayu Brunei dari segi penggunaan istilah Brunei yang awalnya dikategorikan secara tunggal dalam kalangan kaum peribumi, namun telah berubah ke dalam kategori status bumiputera lain-lain di Sabah.

Kata kunci: Perubahan, kedudukan Melayu Brunei, banci penduduk, Sabah.

Abstract

This article discusses to the changes status of the Melayu Brunei community in the census from 1891 to 2010. This article also examines the extent to which the Brunei Malay population was represented in censuses throughout the colonial administrations of the British North Borneo Chartered Company (BNBC), British Colonial, and Sabah after independence. This article also discusses the changes in the status of the Brunei Malay community in the census from the first census report issued by the colonialists in 1891 until 2010. This discussion will also show a comparison and change in the status of the Brunei Malay community in terms

of the use of the term Brunei which was originally categorized singly among the indigenous races, but has changed into other native status categories in Sabah.

Keywords: *Changes, status of Melayu Brunei, census, Sabah.*

Pengenalan

Masyarakat Melayu Brunei merupakan masyarakat yang sudah lama bertapak dan membina komunitinya secara meluas di Sabah (Tarling, 1971: 213; Md Saffie, 2002: 257-266). Identifikasi masyarakat Melayu Brunei di Sabah sering dikaitkan dengan zaman awal pemerintahan Kesultanan Brunei yang memperlihatkan satu proses pensejarahan yang panjang antara Sabah dengan negara Brunei Darussalam. Perlu difahami bahawa dari awal pensejarahan Utara Borneo, penglibatan dan penguasaan Kesultanan Brunei terhadap wilayah Sabah sememangnya tidak dapat dinafikan, malahan perkara ini dapat diperkukuh lagi apabila Kesultanan Brunei telah berjaya memiliki keseluruhan Kepulauan Borneo sehinggalah ke Kepulauan Filipina (Mohamad Jefri, 2007: 25-40). Walau bagaimanapun, keunggulan empayar ini tidak dapat bertahan lama akibat daripada masalah dalaman dan luaran yang dihadapi oleh kerajaan Brunei (Sabihah Osman *et al.*, 1995: 17; Nor Azlina & Baszley Bee, 2011: 62).

Apabila pihak BNBC berjaya mengambil alih keseluruhan pemilikan tanah Kesultanan Brunei dan Kesultanan Sulu di Borneo Utara secara rasmi pada tahun 1888 (Jayum Jawan, 2003: 16-19; Dg. Junaidah, 2018: 109-110), pihak BNBC telah mengeluarkan sebuah laporan banci penduduk untuk pertama kalinya pada tahun 1891 bagi mencatat rekod kaum-kaum yang terdapat di Borneo utara. Rekod tersebut diterbitkan menjadi Official Gazette 1891 atau Government Notification No.39 (Toru Ueda, 2006: 65). Aktiviti banci ini telah berterusan setiap sepuluh tahun dari tahun 1891 sehingga tahun 1941. Walau bagaimanapun, banci penduduk ini telah dihentikan pada tahun 1942 ekoran daripada tercetusnya Perang Dunia Kedua. Banci penduduk ini kemudiannya telah diteruskan semula selepas Kolonial British berjaya mengalahkan Jepun dan mengambil alih Borneo Utara pada tahun 1946 (Toru Ueda, 2006: 72-73).

Kedudukan Masyarakat Melayu Brunei semasa Zaman *British North Borneo Chartered Company* (BNBC)

Pada tahun 1891 BNBC telah memperkenalkan sebuah laporan banci bagi mencatat rekod senarai kaum yang terdapat di Borneo utara. Pelaksanaan banci di Borneo utara dijalankan secara berkala iaitu setiap sepuluh tahun (*British North Borneo Herald*, Januari 1890). Semasa banci penduduk dilakukan oleh

pihak BNBC, Melayu Brunei diletakkan dalam kategori sendiri sebagai kaum indigenous yang terdapat di Sabah (Jumilah@Jamilah, 2011: 189-194). Perkara ini dapat dibuktikan berdasarkan kepada laporan awal banci penduduk tahun 1891 sehinggalah tahun 1931 yang terdapat di dalam Jadual 1.

Jadual 1 Banci penduduk Sabah berdasarkan suku kaum antara tahun 1891-1931

Suku kaum	1891	1901	1911	1921	1931
Kadazan	t.d	33,456	90,267	104,865	110,483
Murut	34,166	12,230	27,226	30,355	24,444
Bajau	11,150	10,885	24,228	33,070	34,099
Melayu	1,488	1,138	6,305	5,931	5,792
Sulu	3,733	6,373	5,503	6,637	5,766
Orang sungai	t.d	4,784	9,168	7,422	6,999
Brunei	3,546	6,767	9,537	11,753	14,051
Bisaya	t.d	6,784	4,878	7,092	7,061
Tidong	t.d	t.d	1,777	1,847	2,315
Cina	7,156	12,282	27,801	39,256	50,056
Indonesia	2,232	3,960	5,510	11,223	10,014
Lain-lain	3,591	5,868	2,529	3,801	6,396
Jumlah					

Sumber: Saat Awang & Jumilah@ Jamilah, 2007: 683; Sabihah Osman & Ahmad Syukri, 2007: 389-418; Mohamad Jefri, 2007: 39

Merujuk kepada Jadual 1 di atas, didapati bahawa populasi peribumi atau *native* di Borneo Utara semakin meningkat setiap tahun dipengaruhi oleh perkembangan proses migrasi warga asing ke Borneo Utara bagi mendapatkan peluang pekerjaan yang disediakan oleh BNBC di wilayah ini (Jones, 1962: 51). Jika dilihat dalam jadual banci tersebut, kedudukan kaum Melayu Brunei diletakkan sebagai 'Brunei' yang berdiri sendiri di bawah kategori *native*. Hal ini membuktikan bahawa kaum Melayu Brunei pernah diiktiraf sebagai kaum *native* yang berdiri sendiri di bawah kategori peribumi di Borneo Utara semasa zaman BNBC.

Masyarakat Melayu Brunei Semasa Zaman Kolonial British, *Crown Colony* (CC)

Pada tahun 1941, Borneo Utara telah menjadi wilayah jajahan Jepun memandangkan Perang Dunia Kedua meletus di Asia Tenggara. Lantaran itu, pelaksanaan banci dihentikan sehingga tahun 1945. Sungguhpun begitu, pada

tahun 1946, Kerajaan British yang dikenali sebagai *Crown Colony* (CC) kembali berkuasa di Borneo Utara (Singh, 2003: 20-23). Memandangkan koloni kembali mentadbir Borneo Utara, laporan banci diteruskan semula pada tahun 1951.

Jadual 2 Komposisi penduduk peribumi di Borneo Utara pada tahun 1951

Komuniti	Jumlah (ribu)
Dusun	116,889
Kwijau	978
Murut	18,724
Bajau	41,421
Illanun	3,307
Orang Sungei	13,697
Brunei dan Kedayan	22,312
Bisaya	7,866
Sulu	7,866
Tidong	3,481
Sino-native	6,468
Jumlah	243,009

Sumber: Jones, 1962: 51

Jika dilihat dalam Jadual 2, kaum Melayu Brunei masih mempunyai kategori sendiri dalam banci Borneo Utara pada tahun 1951. Perkara ini membuktikan bahawa Melayu Brunei masih diletakkan dalam kategori kaum *native* yang berdiri sendiri dalam banci penduduk di Borneo Utara semasa zaman kolonial British, meskipun kedudukan 'Brunei' telah digabungkan dengan 'Kedayan'. Walau bagaimanapun, berdasarkan kepada laporan banci yang dilaksanakan pada tahun berikutnya, terdapat dua jenis banci yang dikeluarkan oleh dua pentadbiran yang berbeza. Kerajaan *Crown Colony* telah mengeluarkan banci pada tahun 1960 sementelahan itu, Kerajaan Negeri Sabah yang diselaraskan oleh Jabatan Perangkaan Malaysia turut sekali lagi melaksanakan banci pada tahun 1963. Perbezaan banci bagi kedua-dua tahun ini boleh dilihat dalam jadual di bawah;

Jadual 3 Komposisi penduduk peribumi di Borneo Utara pada tahun 1960
rekod simpanan di Arkib Negeri Sabah

Penghargaan	Jumlah (ribu)
Kajian ini dibiayai oleh geran penyelidikan di bawah Skim Lantikan Baru (SLB2240). Para penyelidik ingin merakamkan setinggi-tinggi penghargaan dan terima kasih kepada pihak Universiti Malaysia Sabah di atas pembiayaan penyelidikan ini. Komuniti	
Dusun dan Kwijau	145, 229
Murut	22,138
Bajau	55,779
Illanun	3,391
Orang Sungei	15,112
Brunei dan Kedayan	31,231
Bisaya	10,053
Sulu	11,080
Tidong	4,417
Sino-native	7,438
Jumlah	306,498

Sumber: Jones, 1962: 51

Berdasarkan Jadual 3 dan Jadual 4, terdapat perbezaan kedudukan dan pengistilahan terhadap kaum Melayu Brunei dalam banci penduduk. Banci penduduk pada tahun 1960 masih mengekalkan 'Brunei dan Kedayan,' manakala pada tahun 1963, senarai kategori kaum di Sabah telah disusun semula dan kaum Brunei telah disenaraikan dalam kaum *indigenous* lain-lain.

Jadual 4 Populasi komuniti di Sabah Tahun 1960 simpanan
Jabatan Perangkaan Sabah

Komuniti	Jumlah (ribu)
Dusun	145,229
Murut	22,138
Bajau	59,5710
<i>Indigenous lain-lain (a)</i>	79, 421
Chinese	104,542
European (b)	1,896
Lain-lain	41,485
Jumlah	454,421

Sumber: Jabatan Perangkaan Sabah, 1960

Terdapat rujukan dalam rekod banci tahun 1963 bagi menjelaskan kategori kaum yang mempunyai label (a) dan (b) seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 4. Antara kaum *indigenous* yang tersenarai ialah Brunei, Kedayan, Orang Sungei

dan Bisaya, seterusnya bagi label (b) pula adalah mereka yang berbangsa Eurassians (Sitti Noor & Maureen, 2019: 87-98). Pengkaji beranggapan bahawa perbezaan ini berlaku disebabkan perubahan kerajaan yang memerintah dan penyelarasan semula suku kaum-suku kaum di Sabah mengikut kesesuaian sejarah, tempat dan ruang masa.

Masyarakat Melayu Brunei selepas Merdeka

Pembentukan Malaysia pada tahun 1963 telah menggabungkan wilayah Tanah Melayu, Sarawak dan Sabah sebagai sebuah federalisasi (Hall & Whitsmore, 1976: 228). Kolonial British memerdekakan Sabah melalui pembentukan Malaysia sehingga Sabah berjaya membentuk kerajaannya sendiri. Budaya kutipan data menerusi banci penduduk masih diteruskan di Sabah walaupun berlaku pertukaran kerajaan. Penyelarasan kaum di Sabah memberi kesan ketara ke atas kaum-kaum yang tersenarai. Jadual 5, 6, 7, 8 dan 9 menunjukkan senarai kaum dalam rekod banci yang sering berubah setiap kali banci dikeluarkan.

Jadual 5 Rekod banci suku kaum di Sabah pada tahun 1970

Komuniti	Jumlah (ribu)
Kadazan	184,512
Murut	31,299
Bajau	18,365
Indigenous lain-lain	125,631
Cina	139,509
Indonesia	39,526
Lain-lain	37,151
Jumlah keseluruhan	575,993

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 1970: 11-12

Jadual 6 Rekod banci suku kaum di Sabah pada tahun 1980

Komuniti	Jumlah (ribu)
Pribumi	792,043
Cina	155,304
India	5,293
Lain-lain	3,072
Jumlah keseluruhan	955,712

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 1980

Jadual 7 Rekod banci suku kaum di Sabah pada tahun 1990

Komuniti	Jumlah (ribu)
Melayu	106,740
Dusun	216,910
Kadazan	104,924
Bajau	203,457
Murut	50,255
Bumiputera lain-lain	255,555
Cina	200,056
Indonesia	139,403
Lain-lain	32,210
Bukan warganegara Malaysia	425,175
Jumlah keseluruhan	1,734,685

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 1991: 7-12

Jadual 8 Rekod banci komuniti penduduk di Sabah pada tahun 2000

Komuniti	Jumlah (ribu)
Melayu	294,833
Kadazan/Dusun	458,768
Bajau	330,996
Murut	80,872
Bumiputera lain-lain	374,388
Cina	254,528
Lain-lain	120,894
Bukan warganegara Malaysia	552,967
Jumlah keseluruhan	2,468,246

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 2000: 16-18

Jadual 9 Rekod banci komuniti penduduk di Sabah pada tahun 2010

Komuniti	Jumlah (ribu)
Melayu	178,029
Kadazan/Dusun	555,647
Bajau	436,672
Murut	100,631
Bumiputera lain-lain	640,964
Cina	284,049
India	7,171
Lain – lain	47,052
Bukan warganegara Malaysia	867,190
Jumlah keseluruhan	3,117,405

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 2017: 15-21

Berdasarkan penelitian daripada jadual-jadual di atas, pengkaji mendapati bahawa status *indigenous* yang digunakan pada tahun 1960-an telah mula berubah menjadi 'bumiputera lain-lain' pada tahun 1990-an. Dalam konteks masa kini, *native* lebih biasa diistilahkan sebagai *indigenous* yang bermaksud penduduk asal Sabah. '*The Banishment Ordinance*' merupakan ordinan yang pertama menerangkan definisi *native*. Ordinan tersebut adalah seperti berikut;

'In order to confirm natives in their present holdings and to encourage them to wake up land for permanent methods of cultivation there shall be issued upon application to every native owner of land certificate of tenure in perpetuity' (Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah, 2017: 15-21).

Berdasarkan petikan ini, kaum yang bukan berasal dari Borneo Utara dan menetap di wilayah tersebut akan dimasukkan dalam kategori *native*. Golongan ini perlu diberi perlindungan dalam aspek sosial seperti corak kehidupan, adat istiadat dan hak asasi terutamanya hak pemilikan tanah (Syaib Ahmed & Maureen, 2021: 91-105). Pada pandangan penjajah Barat juga, masyarakat *native* ini layak diberikan hak untuk memiliki tanah di Borneo Utara kerana mereka telah menyumbangkan tenaga untuk membantu meningkatkan perkembangan ekonomi dan politik di Borneo Utara (Lee Yong Leng, 1982: 120-121).

Walau bagaimanapun, istilah *native* ini telah berubah dan digantikan dengan istilah *indigenous* bagi merujuk masyarakat peribumi di Borneo Utara. Penggunaan istilah ini kemudiannya digunakan secara meluas selepas Kolonial British mengambil alih Borneo Utara pada tahun 1946. Seiring dengan perubahan penggunaan istilah berkenaan, secara perlahan-lahan pihak pentadbir kerajaan turut mengubah pengkategorian kaum yang terdapat di Borneo Utara berdasarkan perspektif politik masing-masing. Penggunaan istilah peribumi pula telah wujud selepas Sabah mencapai kemerdekaannya pada tahun 1963. Penggantian istilah *indigenous* kepada istilah peribumi ini dilakukan bertujuan untuk mengindahkan bahasa Melayu selepas zaman kemerdekaan (Mohamad Jefri, 2007: 25-29). Pada pertengahan tahun 1990-an, istilah peribumi telah ditukar kepada istilah 'bumiputera' dan kekal digunakan secara rasmi dalam *discourse* politik di Sabah sehingga kini.

Kesimpulan

Kedudukan masyarakat Melayu Brunei di Sabah kini adalah berstatus bumiputera lain-lain dalam laporan banci dan perkara ini menyebabkan mereka bersikap akur. Klasifikasi kaum Melayu Brunei dalam bumiputera lain-lain di Sabah adalah tidak wajar kerana kaum ini adalah kaum yang terawal menetap di Sabah. Pernyataan ini diperkukuhkan lagi dengan melihat peristiwa utara Borneo yang pernah dikuasai oleh Kesultanan Brunei dan Borneo Utara mempunyai rantaian

dan perkongsian sejarah yang panjang dengan negara Brunei Darussalam (Johran Kassim, 1980: 81; Mohammad Raduan, 2005: 8). Meskipun begitu, pengkaji juga tidak menafikan bahawa kemungkinan perubahan kedudukan Melayu Brunei dalam banci penduduk di bawah kategori “bumiputera lain-lain” ini berlaku ekoran daripada justifikasi bahawa jumlah komposisi penduduk Melayu Brunei yang disifatkan sebagai minoriti dianggap tidak layak untuk berdiri sendiri sebagai kelompok tunggal seperti mana masyarakat majoriti iaitu Dusun, Bajau, dan Murut.

Penghargaan

Kajian ini dibiayai oleh geran penyelidikan di bawah Skim Lantikan Baru (SLB2240). Para penyelidik ingin merakamkan setinggi-tinggi penghargaan dan terima kasih kepada pihak Universiti Malaysia Sabah di atas pembiayaan penyelidikan ini.

Nota

- ¹ Penggunaan istilah utara Borneo dan Borneo Utara membawa maksud yang berbeza dari segi tempoh tahun dan kuasa yang menakluk wilayah Sabah pada satu ketika dahulu. Utara Borneo dikenali semasa penguasaan Kesultanan Brunei, manakala nama Borneo Utara digunakan setelah kuasa Barat menjajah iaitu BNBC. Namun, kedua-dua nama ini merujuk nama Sabah.
- ² Native ialah perkataan bahasa Inggeris yang bermaksud orang asli atau peribumi. Masyarakat peribumi adalah masyarakat yang mempunyai status penduduk terawal di sesebuah wilayah dan memiliki susur galur hubungan dengan zaman Mesolitik dan Paleolitik (Mohd Mizan & Shuhairim, 2004:1). Sebelum kedatangan penjajah, mereka dilabel sebagai masyarakat kuno dan tidak bertamadun (Dimbab Ngidang, 2005: 51-60). Masyarakat peribumi telah membina konsep budaya dan sistem adat kepercayaan masing-masing. Seiring dengan pemodenan kuasa Barat, masyarakat ini telah berkembang dan hidup harmoni. Dalam konteks negeri Sabah, masyarakat peribumi terdiri daripada kaum Kadazan, Dusun, Murut, dan Bajau seperti yang tercatat dalam rekod banci Sabah.
- ³ Bangsa Eurassians adalah bangsa yang wujud hasil perkahwinan campur antara orang berbangsa Eropah dan orang berbangsa Asia (Nicholl, 1990: 130).
- ⁴ Discourse merupakan perkataan bahasa Inggeris dan apabila diterjemah dalam bahasa Melayu, discourse ialah wacana atau istilah yang digunakan dalam bahasa politik (Rutter, 1922: 89).

Senarai Rujukan

Dokumen Arkib

British North Borneo Herald. Januari 1890.

Buku dan Jurnal

- Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah. (2017). Buku Tahunan Perangkaan Sabah Statistics Yearbook. Kota Kinabalu.
- Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah. (1991). Laporan Am Banci Penduduk Malaysia, 1991. Kota Kinabalu.
- Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah. (2000). Taburan penduduk mengikut kawasan pihak berkuasa tempatan dan mukim-banci penduduk dan perumahan Malaysia, 2000. Kota Kinabalu.

- Jabatan Perangkaan Sabah. (1960). Population Census Report 1960. Kota Kinabalu.
- Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah. (1970). Population by community groups and sex of major towns and townships in Sabah, 1970. Kota Kinabalu.
- Jabatan Perangkaan Malaysia Negeri Sabah. (1980). Population by administrative district, ethnic group and sex, 1980. Kota Kinabalu.
- Dg. Junaidah Awang Jambol. (2018). Hubungan tradisi Brunei dengan Borneo Utara: Tinjauan terhadap faktor kemerosotan pentadbiran Kesultanan Brunei pada abad ke-19. *Jurnal Borneo Arkhailogia*, 3(2).
- D.S Ranjit Singh. (2003). *The making of Sabah 1865-1941*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Dimbab Ngidang. (2005). Deconstruction and reconstruction of native Customary Land Tenure in Sarawak. *Southeast Asian Studies*, 43(1).
- Haji Mohamad Jefri bin Haji Sabli. (2007). Rekonstruksi sejarah penghijrahan dan penempatan kaum suku Melayu Brunei di Papar. Seminar Sejarah Borneo ke-2. Pusat Sejarah Brunei Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan.
- Jayum A. Jayan. (2003). *Malaysian politics & government*. Kuala Lumpur: Karisma Publications Sdn Bhd.
- Johran Kassim. (1980). Sejarah penghijrahan dan penempatan suku Brunei di Sabah 1900-1941. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Jumilah@Jamilah Jaafar. (2011). Masyarakat, gambus dan warisan kesenian: Satu penelitian sejarah. Seminar Sejarah Borneo ke-2. Pusat Sejarah Brunei Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan.
- Kenneth R. Hall & John K. Whitsmore. (1976). *Explorations in early Southeast Asian history: The origins of Southeast Asian statecraft*. Cambridge Press.
- Lee Yong Leng. (1982). *Sabah-Satu kajian geografi petempatan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- L.W. Jones. (1962). *North Borneo Report on The Census of Population Taken on 10th August 1960*. Kuching, Sarawak: Government Printing Office.
- Md Saffie Abdul Rahim. (2002). *Jepun di Borneo Utara: Migrasi dan kegiatan ekonomi 1884-1941*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Mohd Mizan bin Mohammad Aslam & Shuhairimi bin Abdullah. (2004). Pembentukan nilai-nilai murni masyarakat Semai melalui konsep pandang dunia (world view): Satu analisis awal. Arau: Kolej Universiti Kejuruteraan Utara Malaysia (KUKUM).
- Mohammad Raduan bin Mohd Ariff. (2005). *Petempatan Kampung Air di Pulau Borneo: Satu kajian perbandingan*. Bandar Seri Begawan: Akademi Pengajian Brunei, Universiti Brunei Darussalam (UBD).
- Nicholl, R. (1990). *European sources for the history of the Sultanate of Brunei in the sixteenth century*. Bandar Seri Begawan: Muzium Brunei.
- Nor Azlina Ab Malek & Baszley Bee B. Basrah Bee. (2011). 1 Peristiwa dua cerita: Isu Penyerahan wilayah Utara Borneo kepada Kesultanan Sulu. Seminar Sejarah Borneo ke-2. Pusat Sejarah Brunei Kementerian Kebudayaan, Belia dan Sukan.
- Rutter, Owen. (1922). *British North Borneo: An account of its history, resources and natives' tribes*. London: Constable & Co. Ltd.
- Tarling, N. (1971). *Britain, the Brooke & Brunei*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Saat Hj. Awang Damit & Jamilah Jaafar. (2007). *Masyarakat Brunei di Kampung Air, Kudat: Sejarah dan penempatan. Pemuliharaan Sejarah dan Tamadun Borneo*. Pusat Sejarah.
- Sabihah Osman & Ahmad Syukri Epat. (2007). *Hakikat sejarah dalam masyarakat Sabah. Pemuliharaan Sejarah dan Tamadun Borneo*. Pusat Sejarah.

- Sabihah Osman et al. (1995). Sejarah Brunei menjelang kemerdekaan. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sitti Siti Noor Soffera Zainuddin & Maureen De Silva. (2019). Sejarah Sosial Komuniti Eropah di Borneo Utara (1881-1941). *Jurnal Borneo Arkhailogia*, 4 (1).
- Syaib Ahmed & Maureen De Silva. (2021). Sejarah perburuhan: Sistem Perekrutan Buruh di Borneo Utara 1881-1941. *Jurnal Borneo Arkhailogia*, 6 (1).
- Toru Ueda. (2006). Pembinaan dan Perkembangan konsep native di Borneo Utara pada zaman kolonial. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.